

15. Философский энциклопедический словарь / [редакторы-составители : Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 576 с.

16. Філософський словник [за ред. В.І. Шинкарука]. – К. : Головна редакція УРЕ, 1986. – 796 с/

17. Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ / Н. Хамітов, С. Крилова. – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2007. – 264 с.

18. Шапарь В.Б. Новейший психологический словарь / В.Б. Шапарь, В.Е. Россоха, О.В. Шапарь. – Ростов н/Д : Феникс, 2005. – 808 с.

ІСТОРИЧНА ТА ГРАМАТИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Наєнко Г.М., к.філол.н., докт.

ЖАНР ПОРАДНИКА В АСПЕКТІ МОДЕЛЮВАННЯ СМИСЛОВОЇ СТРУКТУРИ

Смислова структура староукраїнських порадників як довідково-інформативних жанрів розглянута в динамічному аспекті.

Ключові слова: історія української літературної мови, жанр, смислова структура, порадник.

The sens structure of old Ukrainain refefence books as reference-informations genres considered whithin the dynamic context.

Key words: history of Ukrainian literary language, genre, sens structure, reference book.

Смысловая структура староукраинских лечебников как справочно-информативных жанров рассмотрена в динамическом аспекте.

Ключевые слова: история украинского литературного языка, жанр, смысловая структура, лечебник.

Закладаючи основи генології, М. Бахтін наголошував на потребі історичного вивчення змін концепцій автора та адресата в різних літературних жанрах [1, с. 279]. Необхідність внесення потужного антропоцентричного та соціального струменя в історію мови шляхом генологічних досліджень підкреслюють і сучасні мовознавці, адже врахування жанрової специфіки дозволяє глибше зрозуміти динаміку структурно-мовних аспектів організації різних типів дискурсів (і текстів) [3, с. 45]; з іншого боку, вивчення впливів різних соціальних, історичних, політичних, психологічних, культурних і когнітивних чинників на мовні засоби дозволяють встановити найзагальніші причини історичних змін мовленнєвих жанрів, співвідношень між мовленнєвими жанрами і функціональними стилями [2, с. 70].

Інтерес до організації наукового стилю та визначення в ньому специфіки науково-популярних жанрів притаманій більшості досліджень, які так чи інакше присвячені вивченню наукової мови. Поклавши за основу комунікативну мету як основний параметр класифікації, Н.Ф. Непийвода у науково-технічній літературі, поряд із власне науковими, технічними, науково-діловими, офіційно-діловими виділяє також науково-публіцистичні тексти, до яких належать власне науково-публіцистичні та науково-популярні; їх неоднорідність визначена належністю одночасно до публіцистичного, художнього й наукового стилів [8, с. 14].

Пониження дослідницького абстрагування зумовило посилення інтересу дослідників до мовленнєвих жанрів наукового стилю. Спираючись на положення про те, що позамовною основою мовленнєвого жанру наукового академічного тексту виступає генетична структура процесу пізнання, відтворення системи пізнавальних дій, В.О. Салимовський постулює факт тісного переплетення структурно-композиційних та „власне” стилєвих, стилістичних аспектів мовленнєвих жанрів у процесах дискурсотворення (текстотворення) [2, с. 104]. Жанри мовлення, вивчені з функціонально-стилістичного погляду, постають тут як „культурні форми” (моделі, зразки), відповідно до яких у текстах об’єктивуються соціально необхідні види духовної діяльності. Жанрова форма може бути описана як актуалізація типового авторського замислу, відповідного до певної соціокультурної установки, за посередництвом деякої системи комунікативно-пізнавальних дій. Результатом цих дій, поєднаних у комплекси, стають типові субтексти (комунікативні блоки), які реалізують жанровий припис автору – висвітлити певне коло типових тем, питань – і відповідають жанровому очікуванню адресата в отриманні відповідей на задані питання. Тим самим жанрова форма втілює в себе і стабілізує діалогічні стосунки між комунікантами, що відповідають повторюваним цілям і умовам спілкування [12, с. 294-295]. Вивчаючи жанри англійської наукової комунікації, Т.В. Яхонтова особливо наголошує на потребі характеристик соціокомунікативної ситуації, соціального контексту, соціокомунікативних потреб учасників ситуації, жанрової мети тощо [15, с. 37-58].

Жанр порадників, що тематично мають неоднорідну природу (господарські, лікарські, ветеринарні, кулінарні), з-поміж науково-

природничих пам'яток XVIII ст. становлять численну групу текстів різного походження. Як складові та результати тогочасного наукового дискурсу вони ще не аналізувалися. Врахування досягнень сучасного когнітивного та комунікативного мовознавства дає змогу окреслити найважливіші принципи наукового текстотворення, а моделювання смислової структури – виділити найважливіші текстотипи. Аналіз смислової структури „Книжиці для господарства” І. Ленкевича 1788 р. у порівнянні з іншими джерелами дасть можливість встановити конститутивні ознаки мовленнєвого жанру poradnika в загальному контексті динаміки наукового стилю.

Як відзначають історики науки, розвиток духовно-практичної діяльності суспільства в Україні у XVIII ст. відбувався в умовах релігійної боротьби, воєн, національного гноблення, відсутності територіальної єдності та власної державності. На рубежі XVII-XVIII ст. Росія, до складу якої входила Лівобережна Україна, значно відставала у сферах науки та освіти у порівнянні з Польщею, але завдяки реформам Петра I вона швидко досягла високих темпів розвитку [14]. Брак вітчизняної наукової продукції компенсувався виданням великої кількості іноземних та перекладних праць, так, за XVIII ст. в Україні видруковано 138 назв науково-природничих книг, з них найбільше - 65 - польською мовою, переважно у Львові, 46 – латинською, 12 – російською, 11 – німецькою, 3 – французькою, і лише 1 – українською. „Книжиця” - поодиноким виданням кирилицею науково-природничої книжки [13, с. 14]. Водночас за тематикою вона входить у досить численну групу книжок з медицини та ветеринарії, таких було видано 50, при цьому з математики – 18, з географії – 16, 14 – з фізики, 10 – з сільського господарства, 9 – з техніки, 5 – з хімії, 4 – з астрономії, 12 – багатогалузеві. За жанровою диференціацією група практично-рекомендаційних poradnikiv також вагома – 26, поряд із 17 навчальними посібниками та підручниками, описами досліджень – 16, трактатами – 10, дисертаціями – 8, тезами – 8 та ін. [13, с. 14]. Уже в цьому контексті інерційний характер пам'ятки незаперечний. Погіршення становища української літературної мови з другої половини XVIII ст., спричинене зокрема переслідуваннями і, як наслідок, занепадом старої української літературної мови, відбувалося на тлі поширення тогочасної російської мови (детальніше [5, с. 91-97]). Так, з російської переписувалися Санкт-Петербурзькі та Московські видання науково-практичного змісту

(Керстенс, Фармакопея); оригінальні збірки порадників (рецептів) часто додавалися до перекладів (Гастр., Пописаніє).

Хрестоматійними є висновки про значення таких „малих форм” (вірші, пісні, легенди, байки, інтермедії, лікарські порадники, календарі, приватні листи) у процесі змін літературної мови. Базувались вони, зазначає В.А. Передрієнко, „на традиційному низькому і середньому стилях („словах”), з соціально-культурного погляду задовольняли запити широких верств населення. Авторами й укладачами їх були переважно представники більш демократичної частини інтелігенції: студенти, писарі, духівництво, освічені козаки, міщани тощо” [9, с. 334]. Аналізуючи мовну ситуацію XVIII ст., він вказує на провідну тенденцію того часу: перехід „від своєрідного літературно-писемного білінгвізму, що склався в умовах взаємодії двох основ – книжної і народної, до єдиної літературної мови, сформованої на національній основі. Цей процес діяв як визначальний чинник змін у стильовому розвитку” [9, с. 331]; пор. також [4, с. 297-318].

Вивчення фонетичних та морфологічних особливостей „Книжиці” дозволяє схарактеризувати їх як цілком сформовані на живомовній основі, констатувати високий ступінь відповідності сучасним літературним нормам [7, с. 16], пов’язати діалектні особливості із побутовим призначенням тексту [7, с. 17]; вивчення походження та тематичного групування лексики – вказати на консервативність ботанічної номенклатури та провідну роль польського авторства літературної норми в її унормуванні [6, с. 9], орієнтацію народнорозмовної лексики на південно-західні діалекти, а відтак і початки автономізації західноукраїнської мовно-літературної традиції. [6, с. 14-15].

На відміну від інших відомих порадників, що дійшли у рукописному вигляді, „Книжиця” І. Ленкевича спеціально готувалася до друку, тому супроводжується польськомовною передмовою: *przedmowa*. У ній ідеться про те, що текст перекладений із польщизни задля користі люду посполитого: *Uz'ulo sik nawet' charakteru Slowieckiego czyli Ruskiego, w ktorym wielka czkńż ludu pospolitego iest wujwiczona, albo tez' latwiej jwiczyc' sie moze.* (Книжиця, 3).

Метатекст характеризується нерозчленованістю: заголовок водночас є анотацією; привертає увагу типовий дієприкметник у визначенні: *Книжица для Господарства Оуказѹюща такъ ратовати*

въ хоробахъ вслѣдѣю скотинѣ, то есть, Конѣ, Воли, Вѣвцѣ, Козы, Свинѣ, такъ боронити Пашнѣ ѿ Саранчи, такъ ратоватисѧ ѿ Джѣмы, такъ гѣбыти Гѣселницю ѿ Капѣсты, такъ ловиты Рыбѣ, такъ гѣбыти Мыши и Щѣрѣ, такъ ратовати скаженіи Собаки, такъ ратовати людей, которыхъ собаки скаженіи покѣсали, такъ ратовати человекѣа, который не давномъ времени з оума зыйдетъ (Книжиця, 8).

Текст членується на невеликі розділи, що мають структурно неоднорідні назви: з об'єктним значенням : Лѣкарства для коней *на носатизну*(10); *на тоєжь самое* (55); причини: Воли *жебы не були слабїи* (48); часу: *Коли зѣби болѣть* такъ ратоватисѧ (89), пор.: *Когда голова болитъ* или кашель (МДЛ, 43).

Рубрикація всередині тематичного розділу здійснюється за допомогою літерної нумерації: від а до є, від а до ѣ. Такий принцип візуалізації структури тексту спільний із небагатьма перекладними текстами, так, у схемі флеботомії, відомій зі списку перекладу II пол. XVII ст., абзац починається з літери латинського алфавіту, що позначає відповідний орган на малюнку-схемі: *А літера показує жилу на челѣ* (НК, 40).

У сучасних довідково-енциклопедичних текстах (зокрема гороскопах), відзначають серед засобів впливу адитивний принцип текстопобудови (коли різні відомості подаються у вигляді ланцюжка, при цьому вилучення якогось із фрагментів навряд чи завдасть шкоди); односпрямованість комунікації, що не передбачає з боку адресата верифікації, перевірки, інформація подається як безсуб'єктна істина [11, с. 32]. Приписи з узагальненими займенниками, інфінітивами, що в цілому формують модель безсуб'єктної комунікації, у „Книжиці” переважають: *Когда завчасѣ кто* постережетъ, можна конѧ *оулѣчити* (Книжиця,10); *Взѣти* ложкѣ проса и солѣ и докѣпи *змѣшати*, а потомъ взѣти сѣкна сѣрачаного и шнѣрокъ и въ томъ сѣкнѣ просо и Соль *завѣзати* а замочивши водою въ *кинѣти* въ//огнь, то тое въ огнѣ зліетсѧ до кѣпи, що *оутерти* на порошокъ, и та(м) *задмѣхѣвати* ѡко коневѣ передъ всходомъ, и по заходѣ слонца черезъ три дни. (34 -35). Як можна спостерегти, варіативність предикатів є звичайною для такого типу текстів: Хто харкає кровью: пшеничной (6) крохма(л), фигъ мигдаль, люкрецій, все тое постѣкши и *змѣшати*, и зваривъ галочки подѣлавшы *и”сты*: а какъ скоро сія болѣзнь явится горчицѣ *истерти* надше съ водою *випити* (Лѣкарства, 81); *Кого* ящерка

вкусить: старовини з^ѣлля (13) *истовчи* зсало(м) старимъ и *приложи* къ ранѣ (83); Борщъ волоскій: борщъ *присипать* до смаку съ цибулею и петрушкою, а огурцѣ свѣжіе *вичистить*, и з борщу витягши вареного мяса *иззѣкти* и положи въ мясо перцю *поначинять* тимъ огурци и *приварить* и"хъ, *роскласти* на блюдо *присипать* перцемъ, и *прилить* борщемъ и *подавать* (Гастр, 88). Типовою була форма інфінітива і для текстів попереднього періоду II пол. XVII ст.: В^ъзав(ъ)ши лазарового сукна шматокъ, и *спалити* в черепкѣ, и *стерти* на порошо(к), такъже галуно *съпалити* и *ростерти* на порошокъ, щоби было ровно обоихъ (НК, 44).

Односпрямованість комунікації визначає вживання імперативних форм 2 ос.одн.: в. *Навари* мровокъ з^ъ гнѣздо(м), перецѣдивши, *дай* коневѣ пити той воды чрезъ три днѣ, а иншой *недавай* (Книжиця, 11); В. *Возми* медѣ прѣсного и *оусмаж* гришпанѣ въ немъ, и такъю масть *прикладай* въ ранѣ (43). Вживання таких форм частіше спостерігається в перекладах із польської (ЛЮ).

За принципом позиційної фіксованості релевантної інформації, тобто формуванням інформаційного центру в ініціальній позиції [10, с. 331], тематично об'єднана частина починається з дефініції: *Норицѣ* *єсть* *хороба* чили рана нахрептѣ конскомъ, котора неможеть //загоитисѣ... (Книжиця, 27-28). Проте такі розширені визначення зустрічаються рідко, звичайним є успадковане з попереднього періоду пояснення назви: Слиногѣръ *значитсѣ* болачка въ горлѣ конскомъ о(т) чо(г) и *языкъ* пѣхне (44); Зѣлла, *зване* гѣсѣча вика (48); и зѣлла *асфорделюсь*, *то єсть* злотоголовъ, *або* *иначе* *такъ* *зовѣтъ* багно, мочити втой водѣ з^ъ вѣтки *они* пїю(т) (69), пор.: І лѣтера показѣть *цефалику*, *або* *гумерацѣю*, *котора* *тиж* *сѣ* *зове(т)* жила верхнѣ правого боку и рамена (НК, 41). З ними корелюють пояснення і розмовних слів та народної номенклатури, що зустрічаються в основних частинах рецептів: водѣ пити лѣтною *то єсть* незимнѣ *давай* (Книжиця, 40); Д. *Царь* зѣлла, *або* *подбѣль* *широкій* варити и тѣю юхѣ дихавичнимъ конамъ *давай* пити (40); інколи просто синонімів книжного - розмовного походження: Лѣкарство длѣ воловъ, *чили* товарѣ (48); и *приложи* *грѣнкѣ*, *то єсть* *хлѣбъ* *простый* *несѣлній* *присѣланій* (29) .

Засобом популяризації викладу слід вважати передачу латинських термінів (найчастіше назви ліків) кириличними літерами: Третое Лѣкарство ѿ скаженины, есть въ аптикахъ порошокъ *що сѧ зове тѣрпетѣмъ мѣнерале...* (79); для переписаних із латини збірок рецептів - це типове явище : Сыропъ *де атрети месѣ* (Фармакопея, 2); Сыропѣсъ *де детоника* изъ бѣквицы (3); Пілюли *люциі маіоресъ* (12 зв).

Супровідна додаткова інформація (про місце поширення рослини, установу, де можна придбати лікарський засіб) водночас виступає засобом комунікативного зв'язку: А. *Єсть по Аптикахъ, оу Лѣкаршвъ, а часомъ и оу крамаровъ* гѣбка мордеѣвогѡ древа (11); Д. Додай корѣнѧ ѿ тростини, *котораѧ на болотѣ росте* (42); Напавай конѧ кѣлка разій и кѣлка днѣвъ *тоєю водою котора стоить въ долинѣ, где глинтѣ копають* (44).

Відсутність покликань на книжні авторитети компенсуються переказом поговорів, чуток: *Секретъ досвѣдчаній которого зацнїй убиватель единъ въ оукраинѣ дознаеть, бо хочай въ сѣсѣдствѣ товаръ падеть и его селѣ часомъ заразитсѧ, а на его ѡборѣ завше цѣлій товаръ, а то такъ ратѣеть* (62). Загалом книжні джерела ще за інерцією цитуються в попередніх періодах, напр. у II пол. XVII ст.: ѡ той жилѣ *Гипократъ* в(ъ) ро(з)дѣлѣ ѣ мь, в(ъ) пунктѣ ѣ мь, ѡ науцѣ докторско(и) *такъ пишетъ* (НК, 40). Майже послідовно вони зустрічаються в текстах, перекладених із польських першоджерел: *Пишетъ ѡ томъ Арис(ъ)тотелюсъ и Плютархус(ъ)* в гистория(х) ѡ звѣрата(х) (Пр, 118), пор. у збірці Сокальського: *тогда той докторъ Галинъ* пришедь имѣя у себе тертой листь дубовой, и смѣшавъ ѡной порошокъ ѣ сахаремѣда(л) выпить, а то дѣлалъ для горести вкуса, что выпивъ тотъ господинъ, и тогожь дня здравъ бысть (Пописаніе, 74 зв).

Експлікація телеологічної та утилітарної оцінки здійснюється з допомогою прислівників та прикметників, найчастотнішою тут є лексема *добре*: На той часъ *добре* єсть кожани ловити и на високихъ//ких барзо древахъ ихъ завѣшовати (Книжиця, 75-76); и идѣчи спати, *напійсѧ добре* (85); пор.: кашу ячную уваривши *добре рѣденко*, потом лѣтепла оцту приливши... (МДЛ, 3). Інші компоненти виявляють залежність від польської складової південно-західних діалектів: *Певне* лѣкарство ѿ повѣтра або дзжуми людямя

(Книжиця, 72); Опрочь того ровы копати, закопѣвати, палити, ведлѣгъ звичаю всюда вѣдомого и оуже практикованого естъ рѣчь арци пожитечна (76). Не позбавлені вони і експресивного елемента: въ предѣ потреба дикѣю грѣшкѣ зо всѣхъ голѣкъ, albo галѣзокъ острожне обтѣти, потимъ пилкою ровне//ровнесенко зпиловати верхъ дикой грѣшки (89-90).

Перспективна спрямованість жанру виявляється в оцінці очікуваного позитивного результату: треба промивати око виномъ францѣскимъ, або оцтомъ теплимъ разъ и дрѣгій, и бѣде конь здоровъ (24); и чини тое поразкѣлка, и такъ помалѣ гоитисѣ бѣдетъ (28); и тое потерши роспѣсти намасть вѣлѣсти въ ранѣ заразь загоитисѣ (37). Цей дискурсивний елемент із модальним компонентом безпосередньо пов'язаний із першоджерелом і може вказувати на походження тексту, пор.: *барзо помогаетъ* (КЛ, 96); оною мазать часто, *згоить* (МДЛ, 38); Вещь *апробована* (МДЛ, 40); вещь *добра* (МДЛ, 41); естъ *досвѣдоное* (МДЛ, 44); змѣшати и выпить, *весма полезно* (МДЛ, 37).

На відміну від сучасних енциклопедій та довідників, що укладаються на базі вже існуючих текстів та мають семантико-референційну структуру, похідну від семантичної структури першоджерел [10, с. 329], порадики фіксують результати безпосередньої практики лікування та господарювання. Тому в діяхронії стосунки між первинними і вторинними текстами інші, ніж у синхронії. Із книжними жанрами їх поєднують дотримання правил експлікації категорій логічності, послідовності (заголовки мікротем, рубрикація тощо), залишки ритуальних згадок про авторитетних у середньовіччі мислителів, лікарів (Аристотель, Плутарх, Гіпократ, Галлін), у друкованій „Книжиці” - розвинутий метатекст. До засобів популяризації віднесемо використання філологічної переддефініції, макаронізм у передачі латинських з походження назв. На відміну від сучасних довідково-інформаційних текстів, у порадиках субтексти оцінки достатньо виразні, виконуючи прагматичну функцію, можуть виявляти різну генетику та вказувати на походження пам'ятки. Динаміка засобів адресації вказує на тенденцію переходу від безсуб'єктного до суб'єктивованого викладу, що загалом є виявом процесів поступового ускладнення смислової структури.

1. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров/ М.М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1979. – С. 237- 280.

2.Бацевич Ф. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи / Флорій Бацевич . – Львів : ПАІС, 2005. – 264 с.

3.Бацевич Ф. Лінгвістична генологія в Україні: стан і перспективи / Флорій Бацевич // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство: Збірник наукових статей. – К.- Донецьк, 2007. – Кн. 5. – С. 41-47.

4.Вільчинська Т.П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові XVII – XVIII ст. / Т.П.Вільчинська. – Тернопіль : Джура, 2008. – 424 с.

5.Гнатюк Л.П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції / Л.П. Гнатюк. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2010. – 446 с.

6.Кисельов Р.Є. Лексика української мови в Почаївських виданнях XVIII - першої третини XIX ст. : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Кисельов Роман Євгенович. – К., 2005. – 18 с.

7.Литвиненко О.О. Мовні особливості почаївського стародруку "Книжиця для господарства" 1788 р. (Фонетика. Морфологія): автореф. дис ... канд.філол. наук : 10.02.01/ Литвиненко Ольга Олександрівна. – Харків, 2003. – 19 с.

8.Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) – К. : ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1997. – 303 с.

9.Передрієнко В.А. Бароко в контексті стильового розвитку староукраїнської літературної мови другої половини XVI-XVIII ст. / Віталій Передрієнко // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Мовознавство : Збірник наукових статей. –К.- Донецьк, 2007. – С. 328-336.

10.Радзівєвська Т.В. Мовні зміни, час і соціум у контексті глобалізаційних процесів/ Т.В.Радзівєвська // Мова і мовознавство в духовному житті суспільства : Монографія. / Відповід. ред. : Т.В. Радзівєвська. – К. : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2007. – С. 310-338 (Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України).

11. Радзівєвська Т.В. Сучасні астрологічні тексти : соціокомунікативний механізм впливу //Мовознавство, 1994. – № 4-5. – С. 31-36.

12.Салимовский В.А. Жанры речи в функционально-стилистическом освещении (русский научный академический текст) : дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.01 "русский язык" / Салимовский Владимир Александрович. – Екатеринбург, 2002. – 343 с.

13.Соколов В.Ю. Природничо-наукова і технічна книга в Україні у XVIII ст. (історико-книгознавчий аналіз) : автореф. дис. ... канд. істор. наук 07.00.08 /Соколов Віктор Юрійович. – К., 1998. – 16 с.